

Vergi Politikası, Devletin Ekonomiye Müdahalesi ve Mülkiyet Hakları Bağlamında Uygarlıkların Yıkılışı: İbn Haldun'un *Mukaddime*'si Üzerine Bir Değerlendirme*

İlyas Bayar**

Öz

İbn Haldun'un *Mukaddime* adlı eseri tarih, tarih felsefesi, sosyoloji, siyaset, yönetim, vd. ilim sahalarının yanı sıra hem iktisada hem de politik iktisada ilişkin de zengin bir muhteva sunmaktadır. İbn Haldun'a göre bir uygarlığın kalkınmasını ve gelişmesini sağlayacak unsurlardan bazıları serbest piyasa ve dışa açık bir uluslararası ticaret yapısı, optimal vergi oranları, istikrarlı ve bağımsız bir para otoritesi, adalet ve mülkiyet haklarının temini, toplumun yenilikçi yapısı, bağımsız düşünmeye dayalı eğitim sistemidir. İbn Haldun'un iktisadi düşüncesinin hareket noktası üretim ve istihdam artışını sağlayacak mekanizmaların devreye konulmasıdır. İbn Haldun, üretimi engelleyen her türlü formel ve informal yapıya, hükümetlerin fiyatlara müdahalesine, monopol bir piyasa yapısının oluşturulma çabalarına şiddetle karşı çıkmaktadır. İbn Haldun, bir devletin kurulması için asabiyet ve mal/para gibi iki unsurun zorunlu olduğunu ifade eder. İbn Haldun'a göre devletin bozulmasına ve çöküşüne neden olan esaslar bu iki unsurun zayıflığından ileri gelir. Yapılan çalışmada, bir diğer kurucusu unsur olan, mal/para konusu ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: İbn Haldun, Kalkınma, Uygarlık, Kurumlar.

Tax Policy, Government Intervention in the Economy and Dissolution of Civilizations in Terms of Property Rights: An Evaluation of Ibn Khaldun's *Muqaddimah*

Abstract

Ibn Khaldun's *Muqaddimah* offers rich content regarding history, philosophy of history, sociology, politics, management, etc. as well as economics and political economy. According to Ibn Khaldun, some of the factors that ensure development of a civilization are a free market and outward-oriented international trade structure, optimal tax rates, a stable and independent monetary authority, provision of justice and property rights, innovative social structure, and education system based on thinking independently. The starting point of Ibn Khaldun's economic thought is to put into action the mechanisms that can ensure production and increase in employment. Ibn Khaldun strongly opposes any formal or informal structure that prevent production, price intervention of governments, and the efforts to establish a monopoly market structure. Ibn Khaldun expresses that two factors which are asabiyyah and goods/money are mandatory for establishing a state. To him, the main factors leading a state to get destroyed and collapse are associated with the weakness of these two factors. The study discusses the topic of goods/money that is another founding factor.

Keywords: Ibn Khaldun, Development, Civilizations, Institutions.

*Bu makale yazarın "İbn Haldun'un İktisadi Görüşleri Işığında İktisadi Kalkınma ve İslam Ülkelerinde Azgelişmişlik Sorunsalı" adlı doktora tezinden türetilmiştir.

**Öğr. Gör. Dr. | Mardin Artuklu Üni., Ömerli Meslek Yüksekokulu | ilyasbayar@artuklu.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1278-7309 | DOI: 10.36484/liberal.1079552
Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 27, Sayı:107, Yaz 2022, ss. 35-64.
Gönderim Tarihi: 26 Şubat 2022 | Kabul Tarihi: 27 Haziran 2022

Giriş

Ülkeler arasında gelir farklılıklarını anlamak ve nedenlerini sorgulamak her dönem dikkat çeken bir konu olmuştur. Makroekonomi ve özellikle de büyüme-kalkınma özelinde yapılan akademik çalışmalar, sürdürülebilir büyümeyi ya da kalkınmayı sağlayacak unsurların yalnızca emek, sermaye, tasarruf, verimlilik ve teknoloji gibi faktörlerle kayıtlı kalınamayacağını; bu faktörlerin yanı sıra politik istikrar, yönetişim, ekonomik özgürlük, adalet, mülkiyet hakları ve hukukun üstünlüğü gibi kurumlara ve de politika bileşenlerine ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir. Söz konusu kavramlar ve temalar üzerinde yapılan çalışmalardan biri de klasik bir eser olarak İbn Haldun'un Mukaddime adlı yapıtıdır.

İbn Haldun (1332-1406) Tunus, Cezayir, Fas, Endülüs, Mısır gibi devletlerde hayatını sürdürmüş, ilmi sahadaki yetkinliğinin yanı sıra olan yaşadığı dönemdeki hanedanlıklarda siyasi ve idari faaliyetlerde yer almış, Baş kadılık ve müderrislik yapmıştır. İbn Haldun'un dünya tarihini ele aldığı Kitab'ül-İber'in giriş kısmı (orijinal Mukaddime) ve birinci kitaptan (3 cilt) oluşan Mukaddime adlı eser, 1377 yılında kaleme alınmıştır. İbn Haldun'un Mukaddime'si sosyoloji, siyaset, tarih, kültür, felsefe, din, eğitim vb. birçok alanda başvurulacak bir yapıt olmakla birlikte bu eserde, milletlerin/uygarlıkların yükselişi ve düşüşünü sağlayacak faktörlerin bütünsel bir yapıda ekonomi ile bağıntılı sunması dikkate değerdir.

İbn Haldun, Orta Çağ Müslüman düşüncesinin en büyük temsilcilerinden biri olarak kabul edilir. İbn Haldun hem doğu âlimleri hem de batılı düşünürler tarafından tarihte var olan en büyük filozoflardan biri olarak nitelenmekte ve günümüz ifadesiyle modern anlamda tarih biliminin, tarih felsefesinin ve de sosyolojinin kurucularından kabul edilmektedir. İbn Haldun, kendi ifadesiyle keşfedilmemiş, orijinal ve mükemmel olan yeni bir ilim (umran ilmi [new science]) kurduğunu ifade eder. İbn Haldun'un umran ilmi, toplumsal yaşamda meydana gelen dönüşüm, değişim ve gelişimleri bütünüyle ele almak iddiasını taşır. İlmi umran, vahşilikten ehlileşmeden, medeniyet-uygarlıktan, asabiyetlerden, insanların birbirleri üzerine kurmak istedikleri egemenlikten ve bu hâkimiyet isteğinden doğan mülkten, hanedanlıklardan, toplumların kazanç ve geçim yollarından, ilimlerden ve sanatlardan haber verir (İbn Haldun, 2019a: I/57-66). Bunların yanı sıra Mukaddime'nin ele aldığı konuların başında insanların geçim yolları, toplumların ekonomik gelişmişliğinin nasıl sağlanacağı, halk-devlet arasında cereyan eden ekonomik denge gibi konular yer almaktadır.

İbn Haldun'un iktisadi alana dair görüşleri ile alakalı hem yerli hem de yabancı literatürde yoğun ve çeşitli çalışmalar mevcuttur (Qadir, 1941, 1942; Nashat, 1945; Rafiq, 1953; Spengler, 1964; El-Alfi, 1968; Boulakia, 1971; Nagarajan, 1982; Mirakhor, 1987; Battah, 1988; Oweiss, 1988; Baeck, 1994; Alrefai ve Brun, 1994; Weiss, 1995; Soofi, 1995; Mouhammed, 2004, 2007; Chapra, 1999, 2008, 2019; Abbadi, 2004; İslahi, 2005; Karataş, 2006). Söz konusu çalışmalar, genel itibariyle ve günümüz ifadesiyle üretim faktörleri, emek, işbölümü, uzmanlaşma, emek-değer teorisi, bölüşüm teorisi, vergi politikası, kamu harcamaları, mali sosyoloji, nüfusun ve iklimin ekonomik gelişme üzerine etkisi ile ilgilidir. Özellikle son yıllarda yapılan çalışmalarda ise İbn Haldun'un kalkınma anlayışını inşa eden kurumsal faktörler yoğun bir biçimde ele alınmaya çalışılmıştır. Ekonomik özgürlükler, mülkiyet haklarının korunması, devletin ekonomik alandaki fonksiyonları ve sınırı gibi hususlar bu çerçevede yeniden yorumlanmaya çalışılmıştır.

İbn Haldun'a göre bir toplumun refahı sağlanmadan devlet varlığını sürdüremez. Devlet ve vatandaş arasındaki uyumun niteliğinin bozulması, özgürlük-güvenlik denkleminin zedelenmesi, dolayısıyla devletin halk üzerinde kurduğu despotik ve otoriter bir anlayış, bizatihi devletin yok olması süreci ile neticelenir. İbn Haldun, bir devletin/mülkün/hükümdarlığın kurulması için asabiyet ve mal/para gibi iki unsurun zorunlu olduğunu ifade eder. İbn Haldun'a göre devletin bozulmasına ve çöküşüne neden olan esaslar bu iki unsurun zayıflığından ileri gelir. Asabiyet, mülkün kurucu ilkesidir ve asabiyet sayesinde devletler kurulur. Yapılan çalışmada, literatürde daha önce yapılan çalışmalardan farklı olarak uygarlıkların yıkılış ve çöküş süreci devletin kurucusu unsurlardan bir diğeri olan ekonominin bozulması üzerinden ele alınmıştır.

Çalışmada giriş kısmından sonra ekonomik büyüme, ekonomik kalkınma kavramları tanımlanmış ve kurumlardan ne kastedildiği ifade edilmiştir. Daha sonra söz konusu kavramlar arasındaki teorik ilişki sunulmaya çalışılmıştır. Yine aynı bölümde, İbn Haldun'un kalkınma anlayışı kurumsal yapılar üzerinden sunulmuştur. Sonraki kısımda İbn Haldun'un yönetim anlayışının çerçevesi belirtilmiştir. Çalışma, devletin bozulmaya başlamasının mali/iktisadi nedenleri vergi politikası, devletin ekonomiye müdahalesi ve mülkiyet hakları bağlamında sürdürülmüştür. Çalışma sonuç kısmı ve öneriler ile tamamlanmaya çalışılmıştır.

İbn Haldun, Kalkınma ve Kurumsal Yapılar

İktisadi büyüme, uzun dönemli bir olgu olup bir ekonomide üretilen mal ve hizmetlerin reel olarak artması süreci olarak tarif edilir. Bir başka ifade ile ekonomik büyüme, kişi başına düşen reel gelirin sürekli bir biçimde artmasıdır (Taban, 2008:2). İktisadi kalkınma ise iktisadi büyümeyi kapsamakla birlikte bir ülkenin sadece ekonomik anlamda değil sosyal, siyasal, kültürel olarak da gelişmesi şeklinde tanımlanır. İktisadi kalkınma, bireylerin özsaygı ve özgürlük düzeylerinin artmasını sağlar. Aynı zamanda bireylerin yaşam kalitesinin ve yeteneklerinin artmasına imkân doğurur (Todaro ve Smith, 2015:7).

Kalkınma meselesi, iktisat biliminin esas çalışma sahalarından biri olsa da sosyal disiplinlerin farklı alanlarında çalışmaya konu olan ve çok disiplinli bir metot ile araştırma sahasına tabi tutulan bir alandır. Kalkınma, her ne kadar 19.yy'nin ikinci yarısının başlangıcında azgelişmiş ülkelerin problemlerine çözüm bulmaya dönük bir çaba olarak sunulmuşsa da esasında gelişmiş ülkeleri de derinden ilgilendirmektedir (Aysan ve Dumludağ, 2014:9).

21.yy'ın ikinci yarısından itibaren ise kalkınma ile kurumlar arasındaki ilişkiye dair alan yazında çok ciddi ve yoğun bir çaba harcanmaya başlanmıştır (Coase, 1984; Hodgson, 1998; Adams, 1990; Rodrik, 1999, 2000, 2003; Acemoğlu ve Robinson, 2018, 2019; North, 2010). Kurumların iktisadi kalkınma ve gelişme üzerindeki rolü ve etkisi ise esasında Thomas Hobbes (1588-1679), Adam Smith (1723-1790), John Rogers Commons (1862-1945), Thorstein Veblen (1857-1929) ya da daha yakın tarihlerde Nobel Ekonomi Ödüllü Ronald Coase ve Douglass North gibi isimlere götürülebilir (Commons, 1931; Smith, 2013 [1776]; Veblen, 2015 [1899], Hobbes, 2020 [1651]).

Snowdon ve Vane, iktisadi büyüme ve kalkınmanın sağlanması için harcanan çabaları eski doğruların yeniden keşfi olarak tanımlamaktadır. (Snowdon ve Vane, 2005:657). Bu anlayış çerçevesinde Landes (1998) toplumların maddi gelişimi ve yüksek bir hayat standardını sağlayan bir dizi önermeler dizisi sıralamaktadır. Bu hususlar, modern açıdan büyüme ve kalkınmanın sağlanması için önkoşullar niteliğindedir. Söz konusu koşullar, sadece ekonomik faktörler değil aynı zamanda politik, siyasi ve sosyal kurumları da kapsamaktadır. Dani Rodrik, ekonomilerin gelişmesi ve toplumların refahının sağlanması için kaliteli kurumların önemine değinmektedir. Kaliteli kurumlardan kastedilen de mülkiyet haklarının güvence altına alındığı, hukukun üstünlüğünün egemen olduğu, istikrarlı ve sağlam maliye ve para politikasının bileşiminin sağlandığı, özel teşviklerin var olduğu bir ortamdır (Rodrik, 2009:189). Nitekim kalkınmanın sağlanması sürecinde iktisadi

faktörler kadar kurumsal faktörler de etkilidir. Peki kurumlardan kastedilen nedir? Yeni Kurumsal İktisat ekolünün öncülerinden D. North'e göre kurumlar "Bir toplumda oynanan oyunun kurallarıdır, daha formel bir anlatımla insanlar arasındaki etkileşimi biçimlendiren, insanların getirdiği kısıtlamalardır" (North, 2010:9). Kurumlar, formel ve informal kurumlar şeklinde iki grupta ele alınabilir. Formel kurumlar; devletin gücüne ve de kamu yaptırımına sahip kurumları (hukuk, yasa, kanun) ifade ederken; karşılıklı ilişkiler ve etkileşim sonucunda meydana gelen, yazılı olmayan ve ihlal edilmesi halinde yaptırımın olduğu (toplum tarafından dışlanma ve kınama) kurumlar da informal kurumlar olarak tanımlanır (North, 2010:82-83). Ayrıca kurumları ve kurumsal yapılardaki değişimin kalkınma sürecindeki rolü küçümsemeyecek bir öneme sahiptir (Mihçı, 2005).

İnsanların refah artışlarının nasıl sağlanacağı sorusu esasında insanlık tarihi kadar eskidir. Uygarlık tarihinin her bir evresinin farklı isimlerle (tarım-sanayi-bilgi toplumu) nitelendirilmesi bu hususu doğrulamaktadır. Adam Smith'in ilk "kalkınma ekonomisti" olduğu ve 1776'da yayınlanan Ulusların Zenginliği'nin ekonomik kalkınma üzerine ilk inceleme olduğu ileri sürülmektedir (Smith ve Todaro, 2015:9). Özellikle kalkınma ve kalkınma iktisadına dönük çalışmalarda son yirmi yılda yoğunlaşma görülse de milletlerin/ulusların yükselişini ve gelişimini sağlayan unsurların neler olduğuna yönelik çalışmalar daha eskilere götürülebilir (Toynbee, 1935; Gibbon, 1960; North ve Thomas, 1973; Olson, 1982; Kenedy, 1987; Spengler, 1991).

Genel olarak gelişmeye/kalkınmaya, özel olarak da iktisadi gelişmeye dönük çabalardan biri de İbn Haldun'un Mukaddime adlı eserinde görülmektedir. Chapra (2019), İbn Haldun'un Mukaddime'sinin bir toplumun kalkınmasını ya da çözülmesini belirleyen çeşitli toplumsal, siyasi, iktisadi ve ahlaki unsurları birbiriyle ilişkili ve dinamik bir biçimde sistematik olarak ele aldığı ifade etmektedir (Chapra, 2019:159). Modern dönem ile karşılaştırıldığında 8-13.yüzyıl arasındaki dönemde sosyal bilimlerde yer alan disiplinler arasında katı bir ayrışmanın olmadığı görülmektedir. Söz konusu dönemler arasında İslam âlimlerinin ve düşünürlerinin iktisada yaptıkları katkılar iktisadi faktörlere odaklı olmayıp disiplinler arası bir yaklaşım esas alınmıştır. Dolayısıyla, insanların ve toplumların refahını artıracak unsurlar sıralanırken ahlaki, toplumsal, siyasal, kültürel ve demografik hususlar dikkate alınmıştır. Bu bağlamda, Chapra (2019), İbn Haldun'un kalkınma teorisinin çok disiplinli ve dinamik olduğunu, bir toplumun veya ekonominin düşüş ve yükselişini çok sayıda ve birbiriyle ilişkili/etkileşime dayandıran parametrelerle ifade ettiğini savunur. Haddad (1977) ise bir dizi teknik eksikliklerle birlikte

İbn Haldun'un büyüme ve kalkınma anlayışının dikkate değer olduğunu ve geçerliliğini koruduğunu iddia eder.

İbn Haldun'un ekonomik gelişme ve kalkınma anlayışının hangi düşünsel altyapıya ve politik duruşa dayandığının tespit edilmesi bu hususta önem arz etmektedir. İbn Haldun'un 14-15.yy'de yaşadığı göz önünde bulundurulduğunda ve politik düşünce noktasındaki ayrışmaların modern zamanda belirlenleştirdiği düşünüldüğünde; İbn Haldun'u herhangi bir siyasi akımın öncülü görmek tarihsel okuma ve değerlendirme yanılığısına neden olabilir. Nitekim İbn Haldun üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde, İbn Haldun'u siyasi denklem üzerinden konumlandırma çabalarının farklılık arz ettiğini görmek mümkündür.

İbn Haldun'un "Toplumların hayat tarzlarının farklı olması, yaşamlarını sürdürmek ve geçimlerini sağlamak için tuttıkları yolların farklı olmasından kaynaklanır" (İbn Haldun, 2019a: I/169) ve "...insanların çalışma ve emeklerinin tamamı, onların sermayeleri ve kazançlarını oluşturur. Hatta insanların (çalışanların), emeklerinin dışında bir kazançları da yoktur. Toplumdaki çalışan kesimin, geçimleri ve kazançlarının tek kaynağı onların emekleridir" şeklinde emeğin önemine değer atfetmesi ve toplumsal gelişim kodlarını ekonomi üzerinden dile getirmesi dikkate değerdir (İbn Haldun, 2019a:II/93). Bu sebeple, İbn Haldun'un materyalist görüşlerin ve dolayısıyla Marks'ın müjdeleyicisi olduğu dile getirilmiştir (Ülken ve Fındıkoğlu, 1940:152; Togan, 1985:162; Mouhammed, 2007:91-92).

İbn Haldun'a dair bu tür değerlendirmelerin sosyolojik, tarihsel, siyasi dayanağı bulunmakla birlikte İbn Haldun'un görüşlerinin açık bir şekilde tahlili yapılacaksa, ekonomi alanında İbn Haldun'un görüşlerinin örtük bir biçimde değil açık bir biçimde liberal bir ideaya sahip olduğu görülecektir. İbn Haldun'un, Mukaddime'de, üreticilere tarh edilen vergi oranlarının/miktarının düşük olması gerektiğine dair yaklaşımı, devletin ekonomiye müdahale etmemesi savunusu, adalet ve mülkiyet haklarına ilişkin görüş ve yaklaşımları, uluslararası ticarete ithal kotalara ve vergi türü engellere taraf olmaması liberal yaklaşımının ipuçlarını vermektedir (Barry, 1999:17-18; Hançerlioğlu, 2007a: 309; Hançerlioğlu, 2007b: 84; Say, 2011:329; Toku, 2015: 105-128; Butler, 2019:12-13; Arslan, 2019:127). Dahası İbn Haldun'un hükümdarın/yönetimin keyfi harcamaları neticesinde devletin çökeceğini ifade etmesi ve devletin çöküş nedenlerinin bir unsuru olarak zikretmesi bu hususları güçlendirmektedir.

İbn Haldun'un liberal bir anlayışa eğilim göstermesine neden olan faktörlerin tespiti önemlidir. İslahi'ye göre İbn Haldun'un devletin piyasaya

müdahalesini eleştirmesi ve de “laissez faire” politikalarına yönelmesine sebep olan unsurlar; yaşadığı dönemde halkın mülkiyet haklarına devlet tarafından keyfi bir şekilde el konulması, hanedanlığa ait ticaret yerlerinin rekabetçi anlayışa zarar verip üreticileri zayıflatması, ekonomik faaliyetlerini kesintiye uğratan vergiler ve hanedanlığın lüks yaşama tarzıdır (İslahi, 2005:61).

İbn Haldun’un Yönetim Anlayışının Temel Unsurları: Politik İstikrar, İyi Yönetişim

İbn Haldun, uygarlıkların yükselişini ve kalkınmasını sağlayacak yönetim biçiminin nasıl olması gerektiğini Mukaddime’de etraflıca analiz eder. Bu konu, esas itibarıyla politik iktisadın konusunu inşa eder. İbn Haldun’un yönetim felsefesinde politik istikrar ve iyi yönetişime dair kodlara da ulaşmak mümkündür. İbn Haldun, bir yönetimin mutlak anlamda üstlenmesi gereken fonksiyonları: savunma (min’el cundi), kamu maliyesi (ve’l mal) ve diplomasi (ve’l muhatebetu..) şeklinde sınırlamaktadır (İbn Haldun, 2019b: II/646).

İbn Haldun’un yönetim anlayışı, bir tarafta hükümdarın emri altında olanların (yönetilenlerin) yer aldığı, diğer tarafta da hükümdarın (yönetenin) bulunduğu nispi bir yönetim anlayışı üzerinedir. İbn Haldun’a göre bu ilişkinin istikrarlı bir düzlemde varlığını sürdürmesinin şartı, hükümdarın karizması, cüssesi, yüz güzelliği, keskin zekâsı değildir. Hükümdarın idare ve sevk etme becerisi, bu ilişki/etkileşim düzeyinin sağlıklı ilerlemesine katkı sunar. Bu durum, ancak hükümdarın iyi bir yönetim sergilemesi, tebaasına fayda sağlaması, şefkatli davranması ve tolerans göstermesi ile sağlanır. Bu türden bir yaklaşım günümüz ifadesiyle vatandaşın devlete olan aidiyet bağını artırır. Aksi bir durum olan istibdat ve tahakküm ise vatandaşın yalana, hileye ve aldatmaya yönelmesine neden olur ki devlet-vatandaş arasındaki bağın kopmasına/zedelenmesine ve ayrılığın derinleşmesine sebebiyet verir. İbn Haldun’ a göre bir yönetim şu anlayış üzerine olmalıdır:

“Yönetimle ilgili işlerin iyi olması, yönetimin tebaaya refah ve bolluk içinde bir yaşam sağlaması ve onları korumasıdır. Hükümdarlığın hakikati, tebaasını korumakla tamamlanır. Tebaaya iyilik ve ihsanda bulunmak ise onlara karşı şefkatli olmanın ve onların geçimlerine dikkat etmenin göstergelerinden biridir ve onlara karşı sergilenen sevginin temellerinden biridir” (İbn Haldun, 2019a: I/291-292).

John Locke, İbn Haldun’un dile getirdiği tespitlerin benzerlerini yüzyıllar sonra ifade etmiştir. Locke’ye göre bir kimse, sahip olduğu iktidarı, halkın yararına değil de kendi menfaatleri için kullanırsa orada bir tiranlık söz konusudur. Yasal bir kral ile Tiran arasındaki fark devletin/kamunun zenginliğinin paylaşımı konusudur. Eğer, halkın menfaati öncelikli hale getirilir ve mülkiyeti korunursa hakkaniyetli bir kralın olduğu sonucuna varılır. Ancak,

kamu zenginliğini, kendi özel ve öznel amaçları için kullanan kral tiranlaşır. Bu husus, Locke'un ifadesiyle sadece monarşilere has bir durum değildir diğer yönetim biçimlerinde de görülür (Locke, 2018:211-213).

Yine bir başka kısımda İbn Haldun, hükümdarın sahip olması gereken özellikleri şu şekilde sıralamaktadır:

"Asabiyet sahibi olup pek çok bölgeye ve halklara hakim olan kimselere baktığımızda, bu kişilerin cömert olma, hataları bağışlama, güç yetiremeyenlerin yüklerini hafifletme, misafirlere ikramda bulunma, yoksullara yardım etme, hoşla gitmeyen şeylere sabretme, verilen sözlere sadık kalma, korunması gerekenleri koruma .....yoksullara karşı mütevazî olma, yardım isteyenlerin dertlerini dinleme, şer'i hükümlere riayet edip ibadetleri yerine getirme ve ihanetten, hileden verdiği sözleri bozmaktan uzak kalma gibi iyi ve güzel şeylerde birbirleriyle yarıştıklarını görüyoruz" (İbn Haldun, 2019a: I/212).

İbn Haldun, insanların bir arada yaşama zorunluluğu ve bu ilişkiyi düzenleyecek bir mekanizmanın gerekliliği üzerinden siyasetin nasıl bir çerçeveye sahip olması gerektiğini Mukaddime'de farklı yerlerde izah eder. İbn Haldun, dini ve akli siyaset ayırımı yaptıktan sonra da akli siyaset felsefesinin nasıl bir yapıya sahip olması gerektiğini açıklar. İbn Haldun, akli siyasetin, medeni siyasetten (political utopianism) ayrı olduğunu, medeni siyasetin tahayyül- lere dayandığını iddia eder. Daha sonra da akli siyaseti de iki kısma ayırır. İbn Haldun'un Farsların da izlediği ve hikmetli bir siyaset olarak tarif ettiği siyaset, halkın ve cemiyetin faydası doğrultusunda yapılan ve özel olarak da devletin varlığını sürdürecektir olan birinci tür siyasettir. İbn Haldun'un değindiği ve eleştirdiği ikinci tür siyaset ise sultanın menfaatini esas alan siyaset anlayışıdır. İbn Haldun' a göre dünyada mevcut yönetimlerin neredeyse hepsi cemiyetlerini bu siyasete göre dizayn eder. Bu türden bir siyasetin esas hedefi, iktidarın baskı ve zulüm ile ayakta kalmasını sağlamak ve yalnızca hükümdarın menfaatini esas almaktır. İbn Haldun, İslam devletlerinin tebaa ve yurtlarını idare ederken birinci derecede şeriata göre hareket etmeleri gerektiğini; akli siyasetin tercih edilmesi zorunluluğunda ise ikinci derecede de filozof ve bilge kişilerin yönetim ve siyasetlerinin örnek alınması gerektiğini ifade eder (İbn Haldun, 2019a:I/460-461). Toku'ya göre modern siyaset felsefesi açısından ele alınırsa, İbn Haldun'un hikmet atfettiği birinci tür siyaset, devletin toplum için var olduğu anlayışıdır. İbn Haldun'un tarif ettiği ikinci tür siyaset ise toplumun devlet için var olması biçimindedir (Toku, 2015:112).

İbn Haldun'un siyaset ve yönetime dair tespitlerinde diğer iki önemli unsur, politik istikrar ve iyi yönetişimdir (Chapra, 2008: 842; Suhaila, 2018:1325). Bir dönem Dünya Bankası Başkanlığı yapmış olan Jim Yong Kim, iyi bir yönetişim yapısının ve buna dönük taleplerin yeni olmadığını hem İslam hem de Arap Dünyasını kapsayan birçok kültürde ve geleneğe iyi yönetişimin

esaslarının bulunduğunu belirtmektedir. Yong Kim, İslam Peygamberi Hz. Muhammed'in, yöneticilerin hesap verilebilirliği hususu üzerinden iyi yönetişime dair örnekler sunduğuna yer verir. Aynı konuşmasında Yong Kim, İbn Haldun'un Mukaddime'sine de atıfta bulunur. Yong Kim, İbn Haldun'un, hükümdarın insan haklarına karşı adaletsizlikle hükmetmesini ve mülkiyet haklarının gasp etmesinin bir tiranlık olduğunu dile getirmesini iyi yönetim niteler (World Bank, 2016).

Kalkınma/büyüme ve politik istikrar ilişkisi üzerine son yıllarda çok sayıda çalışma yapılmaktadır (Alesina ve Perotti, 1993; Alesina vd. ,1996; Asteriou ve Price, 2001; Feng, 2001; Fosu, 2002; Aisen ve Veiga, 2013). Bu ilişkiden kastedilen yönetim biçiminin ne olması gerektiği değil yönetimin sürdürülebilirliğidir. İbn Haldun ise yaklaşık 650 yıl önce ekonomik kalkınma için siyasi istikrarın olmazsa olmaz olduğunu belirtmiş ve ekonomik refahın siyasi istikrar ile sağlanacağını dile getirmiştir (Battah, 1988: 213; Weiss, 1995:34).

İbn Haldun'un kalkınma anlayışının ana hatları, günümüz ifadesiyle şunlardır (Karataş, 2006:286):

- Verili bir politik istikrar ile girişim özgürlüğünün var olduğu,
- Mülkiyet haklarının kurulduğu ve korunduğu,
- Hukukun üstünlüğünün sağlandığı, ticaret yollarının güvenliğinin inşa edildiği,
- Üretim, istihdam ve gelirleri artıran düşük vergilendirme mekanizmasının oluşturulduğu,
- Devletin ekonomiye müdahale etmediği,
- Monopol bir piyasa sisteminin yer almadığı,
- Bağımsız bir para politikasının uygulandığı, uzmanlaşma ile donatılmış büyük bir nüfusun olduğu,
- Bağımsız ve yaratıcı düşünme ve davranışa olanak sağlayan eğitim yapısının inşa edildiği,
- Asabiyyetin (grup dayanışması) sağlandığı bir yapıdır.

Yukarıda sayılan hususlar sayesinde toplumların refahı artar ve ulusların yükselişi sağlanır. Mukaddime'de bir uygarlığın nasıl çöktüğü etraflıca anlatılır. İbn Haldun'un bu konudaki fikirleri bir yönüyle zenginlik içerir bir yönüyle de karmaşıklık barındırır. İbn Haldun, uygarlığın çöküşüne sebep olan faktörleri sadece bir öge üzerinden anlatı çabasına girmez. Söz konusu faktörler hem birbirini etkilemektedir hem de karşılıklı bir bağımlılığa sahiptir. İbn Haldun, bir uygarlığın yok olma sürecini, dış bir kuvvetin saldırısı sonucunda

olduğunu ifade etse de İbn Haldun'u özgün ve farklı kılan husus, uygarlığın çöküşünü "içsel" bir perspektifle sunma çabasıdır. İbn Haldun, döngüsel bir evrim yaklaşımı ile uygarlıkların gelişim basamaklarını izah eder. İbn Haldun, zaman ve mekân şerhi düşmeden her toplumsal örgütlenmeyi, uygarlığı canlı bir organizma üzerinden kurduğu analogiye göre betimlemektedir. İbn Haldun, her toplumsal örgütlenmenin bedevi umrana, sonra da hadari umrana geçtiğini dile getirir. Bir toplumsal örgütlenme ya da uygarlık, hadari umrana geçişten sonra mükemmelleşir ve ilerler sonra da çözülür, çöker ve en başa döner (Arslan, 2019:116-118).

Devletin Bozulmaya Başlamasının Mali/İktisadi Nedenleri

İbn Haldun, Mukaddime'de devletin olmazsa olmaz iki temel üzerine kurulduğunu ifade eder. Bunları, kuvvet, güç ve asabiyetin göstergesi olan asker (ordu) ve orduyu ayakta tutan ve devletin ihtiyaçlarını karşılayan mal ve para şeklinde ifade eder. Dolayısıyla bu iki unsurun bozulması üzerinden de devletin bozulmaya nasıl başladığını tahlil eder. İbn Haldun, insan ve devlet arasındaki ilişkiyi başlangıçta devletin sahip olduğu bedevi özellikler üzerinden ve daha sonraları ise devletin bir başka formu olan gelişmiş yapı (hadari) üzerinden şu şekilde açıklar (İbn Haldun, 2019a:I/446-447).

"Devletin mali yönden bozulmasına gelince, bil ki, başlangıçta devlet bedevi özelliklere sahip olduğu için, halka karşı şefkatli, harcamalarda ölçülü, haksız yere halkın malını yemekten uzak, çok vergi toplama amacı gütmeyen, tacirlerin her alışverişinden vergi almaktan kaçınan ve vergi memurlarından ayrıntılı hesaplar istemekten uzak bir yapıdadır. Dolayısıyla bu dönemde, harcamalarda aşırıya gitmeye gerektirecek sebepler ve buna bağlı olarak çok fazla paraya da ihtiyaç duyulmaz.

Sonra devlet güçlenir, sınırları büyür, hükümdarlık özelliklerine bürünür, idareciler lüks ve sefahate yönelirler ve böylece harcamalar artar. Hükümdarın, devlet adamlarının ve hatta şehirde yaşayanların giderleri genel olarak çoğalır. Bu durum askerlerin ve devlet adamlarının maaşlarının yükseltilmesini gerektirir. Sonra lüks ve israfın artmasıyla harcamalar daha da çoğalır ve bu durum halk arasında da yaygınlaşır. Çünkü insanlar yöneticilerin dini ve alışkanlıkları üzere yaşarlar.

Bunun üzerine hükümdar, hem şehir halkında müşahede ettiği bolluktan, hem de devletin giderleri ve askerlerin maaşları için paraya duyduğu ihtiyaçtan dolayı, yapılan alışverişlerden vergi almaya gereksinim duyar. Sonra lüks ve israf daha da artar ve alışverişlerden alınan vergiler ise giderleri karşılayamaz hale gelir. Bunun üzerine devlet zorla halkın mallarına el uzatmaya, yapılan her alışveriş için yeni vergiler koymaya başlar. Bazen de bir şüpheli duruma dayanarak veya ortada hiçbir şüphe olmadan, insanların malları ellerinden alınır."

Şekil 1. Devletin Bozulmaya Başlamasının Mali/İktisadi Nedenleri

Yukarıda yapılan doğrudan yapılan aktarmalar, Şekil 1.'de gösterilmiş olup sayılan her bir husus şu 3 unsura işaret etmektedir:

1. Devlet kademesinde başlayıp halka sirayet eden israfın ve lüksün, günümüz ifadesiyle kamu mali disiplini (gelir-harcama dengesini) bozması.
2. Bozulan mali disiplin nedeniyle kamu harcamalarına kaynak sağlamak üzere üreticilere yeni vergi konulması, tarh edilen vergi miktarının artırılması ya da devletin bir iktisadi oyuncu gibi piyasa da yer alıp ekonomik/ticari faaliyetlerde bulunması.
3. Konulan yeni vergilerin yanı sıra adalet mekanizmasının işleyişine sekte vuracak bir biçimde mülkiyet haklarına saldırıların yapılmasıdır.

İbn Haldun, Mukaddime'nin birçok yerinde halkın refahı ile devletin varlığının sürdürülebilirliğini, aynı düzlemde ve birbirine bağımlı unsurlar olarak ele almaktadır. İbn Haldun, devletin bozulmaya başlamasını ve en nihayetinde yıkılma aşamasına gelmesinin mali yönünü ifade ederken esasında bölüşüm probleminde işaret etmektedir. Esas olarak kamu harcamalarının kaynağını oluşturan vergi gelirlerinin nasıl dağıtılacağı meselesi/problemi bu noktada karşımıza çıkar. Devletin toplayacağı kamu gelirleri, yalnızca seçkin ve dar bir zümrenin lüks ve israfına kaynaklık sağlarsa bozulma derinleşir, devlet çözümler ve en nihayetinde çöker.

Vergi Düzeninin Bozulmasının ve Devletin Ekonomiye Müdahalesinin Yıkıcı Sonuçları

İbn Haldun ve iktisat/ekonomi kavramlarının yan yana ya da aynı potada yer aldığı her çalışmada dikkat çeken ilk belirgin husus, İbn Haldun'un vergiye, vergi politikalarına ilişkin görüşlerinin sunulmasıdır. Şüphesiz bu durum, sosyal bilimlerin olağan akışına da uygundur. Çünkü iktisat literatüründe yer alan ve vergi oranı ile vergi hasılatı arasındaki ilişkiyi ortaya koyan Laffer eğrisinin sahibi Arthur B. Laffer, Laffer eğrisinin kendisi tarafından keşfedilmeden önce ilk olarak İbn Haldun tarafından ele alındığını dile getirmiştir (Laffer, 2004). Arz yanlı iktisat ve serbest piyasa savunucusu, ABD'nin 40. Başkanı Ronald Reagan, vergi oranı ile vergi geliri arasındaki ilişkiyi ifade ettiği bir konuşmada, doğrudan İbn Haldun'un ismi ile bu konuyu zikretmesi de İbn Haldun'un söz konusu ilişkiye dair düşüncelerinin yaygınlaşmasını kuvvetlendirmiştir.

İbn Haldun'un dile getirdiği devletin mali yönüyle çöküşü, esasında doğrudan halka yüklenen vergi miktarı ve halkın vergi miktarına gösterdiği reaksiyon ile ilgilidir. İbn Haldun, devletin başlangıç safhasında halktan aldığı vergi miktarının az ancak toplam vergi gelirinin çok olduğunu ifade eder. İbn Haldun'a göre (İbn Haldun, 2019a:/419-420.):

1. Devlet, başta dini emirlere göre hareket ettiğinden vergi miktarı şer'i esaslara göre tanzim edilmiştir. Haraç ve cizye türünden halka yüklenen vergilerin miktarı azdır.
2. Devletin başlangıç/kuruluş aşamasında hükümdar ve yöneticilerde hâlen bedevilik karakteri baskındır. Bu karakter, iyilik üzerine kuruludur, mallara/mülkiyet haklarına saygılıdır, tüketimleri ve istekleri sınırlıdır.

Yukarıdaki sayılan hususlar çerçevesinde halktan alınan vergi miktarı az olduğundan insanlar şevk ve istekle çalışır, üretim faaliyetinde bulunur. Böylelikle ülke kalkınır, üretim artar, refah seviyesi yükselir. Üretim, büyüme ve refah sayesinde vergi alınacak mal sayısı/çeşidi de artacağından elde edilecek toplam vergi geliri de artar. Bu süreç ve akış daha sonra başka bir mecraya evrilir. Hükümdarlar, birbirini taklit/takip eder, bedevilikten uzaklaşır, "akılcılığı esas alan koyu bir saltanatı" tercih ederler. Ayrıca, hükümdarlar bilgiçlik haline bürünür, nimet ve lükse dalar, pahalı alışkanlık ve ihtiyaçlarına meyleder. Bütün bu davranışlar neticesinde gelirler, harcamaları karşılayamaz düzeye gelir. Sürekli bir biçimde vergi miktarı artırılır. Halk nezdinde kademe kademe artırılan vergi miktarı, yükümlülük ve alışkanlık haline gelir. Ancak, bir süreden sonra bu vergi artışları kabul edilebilir ve ölçü sınırlarını aşar. Halkın üretim ve ticaret faaliyetiyle elde ettiği hasılat ile ödediği vergi miktarı arasında çok az bir fark kalır. Halkın çalışma istek ve arzusu kırılır ve üretimden el

çeker. Üretim faaliyetinin azalması neticesinde devletin topladığı vergi geliri de azalır. Fakat idareciler, vergi miktarının arttırmanın gelir-harcama arasındaki farkı kapatacağını ve vergi gelirlerini arttıracağı zannıyla vergi miktarını tekrar artırırlar. En nihayetinde de halkın ödeyeceği vergi miktarı en üst seviyeye gelir. Ancak, halkın ticaret ve üretim faaliyeti sonucu elde ettiği hasılatın tamamı vergi olarak ödendiğinden elde edilen kâr sifira iner. İbn Haldun, bu durumu şu şekilde sonlandırmaktadır (İbn Haldun, 2019a:I/419-420.):

“Toplam vergi gelirinin iyileştirileceği zannıyla, vergi oranlarındaki artış ve vergi gelirlerinde düşüş, -üretimden elde edilecek bütün menfaat beklentilerinin yok olmasına bağlı olarak- toplumun (ve ülke ekonomisinin) zayıflayıp gerilemesine kadar devam eder. Ancak sonuç itibarıyla bu durumun vebali ve zararları devlete döner. Çünkü toplumun iyi durumu, kalkınmışlığı ve üretici durumda bulunmasının faydası da devletin yararınadır. Eğer bütün bunları anladiysan, üretim ve kalkınmadaki en güçlü etkenin, üreticilere yüklenecek vergi oranlarının mümkün olduğu ölçüde az olması gerektiğini bilirsin. Çünkü bu durumda insanlar kar ve menfaat elde edeceklerini bildikleri için üretime yönelirler”

İbn Haldun’un iktisadi politikalarının merkezinde, serbest piyasa ve bu piyasa aktörleri tarafından yönetilen üretim anlayışı modeli yer alır. Böyle bir modelde, devlete yüklenen fonksiyon; devletin kamu gelirleri ölçeğinde kamu harcamalarını yönetmesi, üretici ve ticari sınıfla rekabete girmemesi, piyasaların dengesini bozacak bir şekilde piyasaya müdahale etmemesidir. Bu hususları sağlamanın da öncü şartı da hükümdarın/devletin kamu otoritesini ve hükümlerini, denge ve denetleme dışında bir araç olarak kullanmamasının gerekliliğidir.

İbn Haldun, Mukaddime’nin 3. Bölümünün 40. Faslına “Hükümdarın (Devletin) Ticaretle Meşgul Olması Halka Zarar Verir ve Vergi Gelirlerini Düşürür” başlıklı kısmında, piyasa-devlet-kamu gelirleri arasındaki mekanizmayı etraflıca anlatır. (İbn Haldun, 2019a:I/423-425). İbn Haldun, Mukaddimenin bu faslında da devletin lükse, aşırı harcamalarına ve israfına atıfta bulunur ve böylesi bir durumun gelir-gider (kamu) dengesini bozduğunu ifade eder. Eğer devlet, ‘olağandışı’ harcamalarına kaynak sağlayamazsa ya çarşıda, pazarda yeni vergiler ihdas eder ya da hükümdar adına vergi geliri adı altında vergi geliri sağlamak için ticaret ve ziraatla uğraşılır. İbn Haldun’a göre hükümdarlığın/devletin bu türden bir girişiminin motivasyon kaynağı tacir ve çiftçinin az sermaye ile elde ettiği kazanç ve hasılatı taklit etmesidir. Ancak devletin ticaretle uğraşması, ziraat yapması İbn Haldun’a göre devletin gelirlerini arttırmaz ve bu denli bir politika, tam aksine halka zarar verir.

İbn Haldun’a göre devletin üretici bir aktör olarak piyasaya müdahalesi halkta kötümser beklentiye revaç bulması ile neticelenir. Halkın sermayesinin birbirine yakın olması sebebiyle kabul edilebilir bir rekabet ortamı

egemen iken piyasa ortalamasının çok üstünde bir sermaye miktarı ile pazara giren hükümdar, piyasayı optimum dengeden uzaklaştırır. Hükümdarın ticarete aktif bir biçimde yer alması, aksak bir rekabet ortamına sebebiyet verir. Böylesi bir tutum neticesinde hükümdar, ürünleri piyasa fiyatının çok üstünde satabilir ya da çok altında da alabilir. Devlet/hükümdar, yalnızca vergi gelirlerini arttırmak pahasına kamu otoritesini kullanmak suretiyle bazı ticari malları vaktinden önce piyasa sürebilir, tüccara ve çiftçilere razı olmadıkları bir fiyattan satabilir. Dahası tüccar ve çiftçiler, zorla satın aldıkları malların ellerinde kalması nedeniyle ticaret yapamazlar, düşük fiyattan satarlar ve bu sebeple de sermayelerini kaybedip iflas edebilirler.

Bu anlayış, esasında, günümüz ifadesiyle modern iktisatta dışlama (crowding-out) olarak bilinen, kamunun özel sektörü piyasadan uzaklaştırması durumunun bir başka versiyonudur. Sermaye kayıplarının ve iflasın yaygınlaşma bulaşıcılığının, halkın çoğuna sirayet etmesi sonrasında üretim, girişim ve ticaretteki iyimser beklenti yok olur. Döngüsel bir akışın tezahürü olarak da böyle bir politika vergi düzenini bozar ve sanılanın aksine vergi gelirlerinin azalması ile neticelenir. Bu durum en nihayetinde devletin bozulmasına ve çözülmesine neden olur.

Kamu otoritesini kullanmak suretiyle devletin, iktisada hayata müdahalesi İbn Haldun'un Mukaddime'de değindiği ve eleştirdiği konuların başında gelmektedir. Siyasi etik yasasının, mal varlığının şeffaflığının yoğun olarak tartışıldığı günümüzde, İbn Haldun'un bu hususa dönük başka tespitleri de dikkate değerdir. İbn Haldun, Fars tarihinden nakiller sunarak olayı derinleştirir. Fars hükümdarlarının ancak hükümdar soyundan gelen kişilere verildiğini sonra da fazilet ehli, din adamları, cesur ve cömert kişilerin seçilebileceğini ifade ettikten sonra seçilen kişilerin özellikleri hususuna şerh koyulur. Seçilen hükümdarların adaletli olması ve herhangi bir meslekle uğraşmaması önkoşuldur. Mesleğini devam ettiren hükümdarın piyasa dengesini bozması nedeniyle hükümdarın ticaretle uğraşmaması da şart koşulmuştur.

İbn Haldun, bu faslın sonunda hükümdarın mal ve servetini çoğaltmasının ancak vergi gelirleri ile isabetli olacağını ifade eder. Adil bir ticari atmosfer inşa edecek vergi sistemi, girişimcilik ruhunu ve üretim isteğini artırır. Bu durum da vergi gelirlerinin artışına olanak sağlar. Ancak, ticaret ve ziraatla uğraşan (söz konusu dönem tarım toplumu) devlet/hükümdar/hanedan, halka zarar verir, vergi gelirlerinin azalmasına, toplumun zayıflayıp gerilemesine yol açar. Nitekim İbn Haldun, insanların geçim türleri ve yollarını ele aldığı V. bölümün II. Faslında da rızık elde etmek için çalışma ve gayret göstermenin gerekliliğini izah eder (İbn Haldun, 2019b:II/835-836). Daha sonra

da rızkın doğal kaynaklarını, meslek grupları üzerinden ele aldıktan sonra emirlik/imaret (El-ımaratü feleyset bi-mezhebi't-tabi'i me'aş) yani geçim için siyasi güç ve idari makam kullanmanın geçimin tabii bir yol olmadığını belirtir (İbn Haldun, 2019b:II/836).

Adalet Mekanizması ve Mülkiyet Haklarının İhlali

Ülkeler arasında gelir farklılıklarını açıklayan, iktisadi büyüme ve kalkınmanın sağlanmasında etkili olan kurumsal yapıların rolü ile ilgili çalışmalar 19.yy'den sonra Kurumcu iktisat ile yoğunlaşmış olsa da adalet, mülkiyet hakları ve ekonomi arasındaki ilişkiye dair çalışmalar yüzyıllar öncesine dayanmaktadır. Hem Batı hem de Doğu dünyasında bu alana/ilişki ağına dönük birçok çalışmalar ortaya konulmuştur. Thomas Hobbes'un Levithan'ı (1651), John Locke'in Yönetim Üzerine İkinci İnceleme (1690) adlı eseri, Adam Smith'in Ulusların Zenginliği (1876) bu türden çalışmalara örnek gösterilebilir.

Zulmün egemen olduğu ve adalet mekanizmasının sağlanmadığı bir yönetimde, insanlar, mallarının/mülkiyetlerinin ellerinden alınabilir korkusuyla çalışma, ticaret ve üretim faaliyetlerinde yer almak istemezler. İnsanların refahını artıran ve sahip olduğu mallar üzerinde egemenlik hakkı ve kullanım biçimi serbestisine imkân sağlayan mülkiyet sisteminin varlığı iktisadi aktörlerin çalışma, üretim, yatırım arzu ve isteklerini artırır (Eggertson, 1990; Acar, 2011; Oğuz, 2011).

Dani Rodrik, Batının ekonomik olarak yükselmesini, güvenli ve istikrarlı mülkiyet haklarının varlığı sistemine bağlar ve mülkiyet sisteminin modern ekonomik büyümenin başlangıcı olduğunu ifade eder. Bu anlayış çerçevesinde Rodrik'e göre "Bir girişimcinin, sonucunda ortaya çıkacak ya da iyileştirilecek varlıklardan elde edeceği getiri üzerinde kontrol sahibi olmayacaksa biriktirmek ve yaratıcılığını kullanmak için bir gerekçesi olmayacağı savının temelidir" (Rodrik, 2014:40).

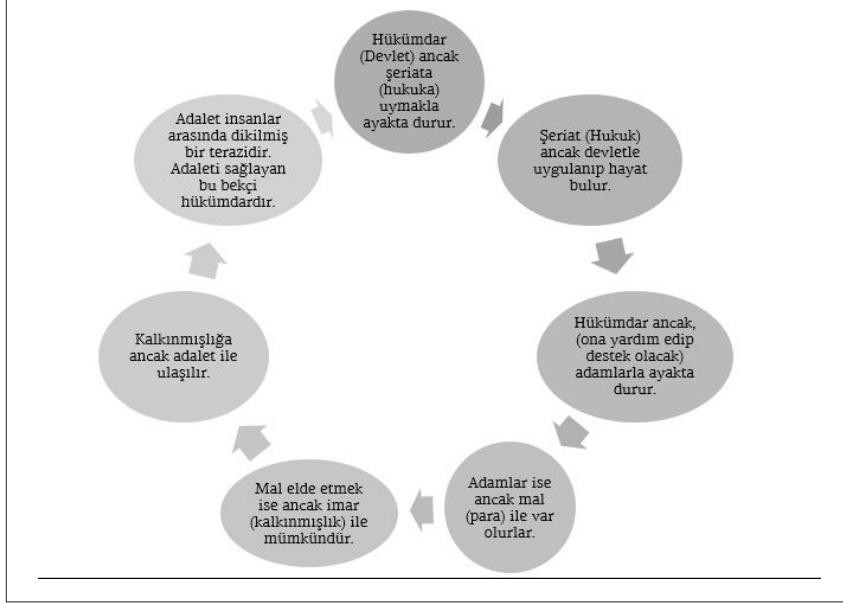
Siyaset bilimi ve yönetim felsefesi bağlamında siyasetnameler başta olmak üzere İslam bilginlerinin/alimlerinin çalışmalarında da toplumsal barış ve refahı kazandıran unsurlardan biri belki de en önemlisi adalet müessesinin kurulmasına dönüktür (Ebu Yusuf, 1982; İbn Teymiyye, 1999; Nizamülmülk, 2007; Koçi Bey, 2007; El-Maverdi, 2014; Gazali, 2016; İbnü't Tıktaka, 2017). İbn Haldun da kaynağını İslam Hukukundan almak suretiyle siyasi iktidarın mevcudiyetinin korunması/sürdürülmesi noktasında hukuk ve adaletin işlevselliği üzerine odaklanmıştır (Gule, 2015) Bu anlayış çerçevesinde Mısır'da Baş kadılık yapmış biri olarak İbn Haldun'a göre kalkınmanın ve gelişmenin

olmazsa olmazı hukuk ve adalettir (Askari vd., 2015:158-159). İbn Haldun'a göre devletlerin ayakta kalmasını sağlayacak unsurlardan biri mülkiyet haklarının korunmasıdır. İbn Haldun için mülkiyet hakları esasında bir adalet meselesidir. İbn Haldun, "Zulmün Umranın Yıkılmasına Sebep Olacağı Hakkında" başlıklı kısımda, devletin, otoriteryen eğiliminin orantısız bir biçimde artmasının yaratacağı olumsuz sonuçları, mülkiyet hakları bağlamında geniş bir biçimde ele almaktadır. İbn Haldun, bir toplumda kalkınmışlığın ve refah artışının insanların kazanç elde etmek için yapmış oldukları gayret ve çalışma ile orantılı olduğunu ifade eder. İbn Haldun'a göre insanlar geçimlerini sürdürmek ve refah seviyelerini arttırmak için çalışırlar. Mallarının ellerinden alınacağını bilen kişiler çalışmaktan, üretmekten ve ticaretten çekilirler. İktisadi faaliyetlerden çekilme, piyasaların durgunlaşmasına neden olur. Bu sebeple, insanlar maişetlerini temin etmek için başka yerlere göç ederler. Göç süreci ile birlikte evler, şehirler boşalır ve bu durum şehirlerin yıkılışına sebebiyet verir. Toplumun yok oluş süreci aynen devlete de sirayet eder (İbn Haldun, 2019a:I/431-433).

İbn Haldun, bir toplumda zulüm ve haksızlığın, toplumu geriletğine, kamu gelirlerinin azalmasına yol açmak suretiyle de devlete zarar verdiğini dile getirir. İbn Haldun'a göre bir umranın yükselişini sağlayacak olan ilkeler bütünü adalet dairesi ve siyasi hikmetin bileşimidir. Sekiz temel prensip (kelimat-ı hikmetiye) üzerine inşa edilen bu esaslar, dairesel bir döngüye sahiptir. Bu prensipler aynı zamanda karşılıklı bağımlılık ve etkileşim halinde olup başlangıç ve sonunu keskin bir biçimde ayrılmamaktadır (Chapra, 2019:145-147). İbn Haldun, Fars hükümdarı Behram bin Behram ile Farsların dini lideri olan Mubezan arasında geçen bir diyalog üzerinden konuyu naklederek derinlemesine irdeler. İbn Haldun, adalet dairesi döngüsü Şekil 2'de gösterildiği gibi şu şekilde dile getirmektedir (İbn Haldun, 2019a:I/432).

"Ey Hükümdar! Hükümdarlık (devlet) ancak şeriata uymakla, Allah'a itaat edip onun emirleri ve yasaklarına göre hareket etmekle ayakta durur. Şeriat ise ancak devletle uygulanıp hayat bulur. Hükümdar ancak, (ona yardım edip destek olacak) adamlarla ayakta durur. Adamlar ise ancak mal (para) ile var olurlar. Mal elde etmek ise ancak imar (kalkınmışlık) ile mümkündür. Kalkınmışlığa ancak adalet ile ulaşılır. Adalet insanlar arasında dikilmiş bir terazidir. Bu teraziyi Rab dikmiştir ve ona bekçi tayin etmiştir. Bu bekçi hükümdardır"

Şekil 2. Sekiz Temel Prensip (Kelimat-ı Hikmetiye)

Şekil 2’de gösterilen ve sekiz temel prensipten oluşan adalet döngüsünde merkezi olan ve odak noktasında yer alan kavram adalettir. Hükümdarın, devleti, hukuk anlayışı çerçevesinde adalet ile yönetmesi ile başlayan süreç döngüsel bir şekilde yine adalet ile sonlanmaktadır. İbn Haldun’un tespit ettiği devletin varlığı için zorunlu iki unsurdan birinin mal/para olduğunun tespiti daha önce de ifade edilmişti. Mal ve servetin kalkınma/gelişme sağlanacağına tespitinden sonra kalkınmanın önkoşulunun da adalet ile sağlanabileceği yaklaşımı önem arz etmektedir.

İbn Haldun, otoriter ve despotik bir anlayışın/yönetimin olması neticesinde refahın belirleyici unsurlarından biri kabul edilen girişimciliğin yok olacağına hüküm getirir (Dinçer, 2019:125) ve medeniyetin inşa edilmesi için mülkiyet haklarının korumanın gerekli olduğunu vurgular. İbn Haldun’un bu anlayış çerçevesinde zulmün umranın yıkılmasına sebep olacağını (fienne zulme mü’zin biharabî el-umrân) dile getirmesi ve vurgulaması dikkate değerdir (İbn Haldun, 2019b:II/697).

Mülkiyet haklarının (özel mülkiyet) neyi ifade ettiğinin ve kalkınma üzerindeki etkisinin belirlenmesi, İbn Haldun’un kurumsal yaklaşımının anlaşılması için gereklidir. İnsanların kullandıkları malların çoğu, farklı şekillerde faydalara sahiptir ve farklı şekilde kullanımları insanlarda memnuniyet sağlar. Bir araç olarak baston, yürürken destek sağlamak için de kullanılabilirken aynı zamanda hoşnut olmadığınız komşunuza vurmak içinde kullanılabilir.

Patates, yiyecek olarak olarak da tercih edilebilir; alkol üretiminde de kullanılma özelliği barındırır. Boş bir yerleşim alanına ev inşa edilebileceği gibi fabrika da kurulabilir. Bu bağlamda, bireylerin kaynakları kullanma hakları bizi mülkiyet haklarına götürür. Mülkiyet hakları sistemi, kişilere malları üzerinde hâkimiyet yetkisi ve kullanım biçimleri üzerinde sınırlandırılmayan bir yetki tanıır. Mülkiyet hakları ve kullanımı, üç farklı kategoride ele alınabilir. Birincisi, bireylerin sahip oldukları varlıkları (iktisadi) kullanıcı haklarına sahip olmak sıfatıyla fiziksel bir şekilde dönüştürme ve dahası yok etmeyi de kapsayacak bir şekilde kullanım hakkına olmalarıdır. Eğer söz konusu varlıkların kullanım hakları kısıtlanırsa ekonomik değeri düşebilir. İkincisi, sahip olunan bir varlık; bireylere gelir elde etme ve diğer kişilerle sözleşme yapma hakkı sağlar. Üçüncüsü, bireylerin, sahip oldukları varlık üzerindeki haklarını devretme ya da satma şeklinde başkalarına sürekli bir biçimde aktarma hakkını verir (Eggertsson, 1990:34-35).

Mülkiyet haklarını doğuran işlemler içinde işlem maliyetleri de yer alır. İşlem maliyetleri kavramı, Ronald Coase'un 1937'de yayınlanan *Firmanın Doğası* (The Nature of the Firm) adlı çalışmasında doğrudan zikredilmemişse de bu kavram Coase'a atfedilir. R. Coase, iyi işleyen bir piyasa mekanizması olsa da bir üretici birimi özelliğinde olan firmalara neden ihtiyaç duyulduğunu, firmaların ortaya çıkış nedenini ve üretim faaliyetlerinin piyasa yerine neden firma özelinde olduğunu inceler. Coase'a göre firmanın varlık sebebi piyasaya nazaran işlem maliyetlerini azaltmasıdır. Firmalar olmadan iktisadi aktörlerin yaptıkları sözleşmeler, yüksek işlem maliyetine (fiyat mekanizmasını kullanma maliyetleri) sebep olmaktadır (Coase, 1937). Coase, neoklasik teorinin üretim maliyetlerini yalnızca üretim ve ulaştırma maliyetlerini kapsayacak biçimde ele almasının eksik olduğunu iktisadi örgütlenmelerin idaresi ve sözleşmelerin yapılmasına ilişkin maliyetlerin de göz önünde bulundurulmasını savunmuştur. Coase, toplumdaki kurumsal yapının veri olarak alındığını ve kurumsal yapının bir parçası olan hukuki sistemin ve firmaların mevcut halleri ile kabul edildiğini ifade eder. Coase'un iktisat bilimine katkısı "piyasa sisteminde kurumsal yapıların önemini" keşfetmiş olmasıdır (Madenci, 2004:221). Coase'un bu yaklaşımını Douglas North ve John Wallis genişletmişlerdir. North'e göre Coase'un en önemli mesajı, yüksek ticari işlem maliyetlerinin yüksek olduğu durumlarda kurumların önemli olduğunu vurgulamasıdır (North, 2010:20).

North ve Wallis (1994) işlem ve dönüşüm maliyetleri arasında önemli ayrımlar yapmasına olanak sağlayan Coase'un önermesini, veri teknoloji ile işlem maliyetlerini azaltacak kurumların varlığı ile sağlanabileceğini ifade etmişlerdir. İşlem maliyeti nedir, nasıl ölçülür ve mülkiyet hakları ile ilişkisi

nedir sorusunun yanıtlanması gerekir. İşlem maliyeti, geleneksel tanımıyla, bir firmanın veya bireylerin mal ya da hizmet edinirken malın fiyatının yanı sıra o malı elde etmek için ortaya çıkan ek maliyettir. Mal ya da hizmetlerin bazı özellikleri fizikseldir. Malın rengi, boyutu, kimyasal bileşimi, ağırlığı bu türdendir. Diğer özellikler de malın mülkiyet hakları üzerinedir. Malın kullanımını, maldan gelir elde edilmesi gibi. Malın değerini hem fiziksel nitelikler hem de mülkiyet nitelikleri etkiler. Bir mal ya da hizmetin fiziksel niteliklerini değiştirmek dönüşüm işlevi iken mülkiyet hakkı niteliklerini değiştirmek işlem fonksiyonudur. Dolayısıyla dönüşüm maliyetleri ve işlem maliyetleri gibi iki kavramla karşı karşıya geliriz. Girdileri dönüştürmek suretiyle fiziksel çıktı elde etmek için gereken toprak, emek, sermaye ve girişimcilik becerilerinin maliyetleri dönüşüm maliyetidir. Mülkiyet haklarını bir kişiden diğerine aktarmak için gerekli olan beceri maliyetleri ise işlem maliyetidir. İşlem maliyetlerinin birçoğu gözlenemez niteliktedir. Bir ev kiralamak için bireyin yüklenmek zorunda olduğu maliyet; dolaşması, evi oluşturmasıdır ki bu bir işlem maliyetidir ve ölçümü zordur (North ve Walis, 1994:611-612; North, 2010:82-83). Issız bir adada yalnız yaşayan bir kişi, kendi üretimi için bilgi maliyeti ile karşılaşsa da izole bir hayat yaşadığından ve değişim işlemi bulunmayacağından bu kişinin işlem maliyeti olmayacaktır. Bireyler arasında mülkiyet haklarının değiş tokuşu, bazı işlem maliyetlerine yol açar. Eggertson'a göre bunlardan biri de, taraflardan biri olmayan üçüncü kişilerin tecavüzüne karşı bireylerin mülkiyet haklarının korunmasıdır. Örneğin, korsanlara ve meşru/yasal ticaret durumunda hükümete bile karşı konulmak suretiyle korunmanın sağlanması bir maliyete neden olur (Eggertson, 1990:15).

Mülkiyet haklarının korunması için devletin koyacağı kurallar bütünü, düzenlemeler ve kurumsal mekanizmalar etkin bir rol oynar. Ekonominin gelişmesi ve toplumsal işlemlerin yürütülmesinde belli standartların varlığı gereklidir. Eğer bir devlet, bir bölgede yağmacı, korsan ve talancıların tehdidine karşı hukuk mekanizmasını inşa eder, bu mekanizmayı devreye koyar ve uygulamasını ödün vermeksizin temin ederse o bölgede ticari olarak gelişme sağlanır. Fakat devlet, bazılarının mallarının mübadele (alım-satım) işlemlerine kısıt getirirse, işlem maliyetleri doğal olarak yükselir. Dahası o malların piyasada üretim ve mübadelesi ortadan kalkabilir (Demir, 1996:210-18).

Serbest piyasa ekonomisinin temel unsurlarından biri özel mülkiyet haklarının korunmasıdır. Ekonomik özgürlüklerin bir alt bileşeni olarak özel mülkiyetin korunması sermaye birikimine ve dolayısıyla ekonomik büyüme yol açacaktır. Bu anlayışla kişi ya da şirketlerin anlaşma ve sözleşmelerini yerine getirmeleri hususunda bir ülkenin ülkede etkin ve güçlü bir hukuk sistemi çok önemlidir (Aktan ve Yay, 2018:77). D. North, insanlar arasında düzenin

sağlaması ve mübadelelerdeki belirsizliklerin azaltılmasında tarih boyunca kurumların önemli rol üstlendiğini ifade etmiştir. Bu bağlamda, North, iktisat tarihi evrimi ışığında enformel ve formal kurumların mülkiyet hakları üzerindeki etkisini ele almıştır. North, avcı-toplayıcı ya da köy içindeki mübadelelerin kolay, uzmanlaşmanın temel düzeyde olduğunu ve bu nedenle hanelerde kendi kendine yeterliliğin olduğunu ifade eder. Değişime doğru küçük bir adım, ticaret kapsamının kasaba ötesine girmesi ile neticelenir, piyasa genişler. Küçük ölçekli bir kasabada yerel mübadeleyi kolaylaştıran yoğun bir enformel kısıtlar ağı mevcuttur ve bu sebeple işlem maliyetleri düşüktür. Pazar büyüklüğünün artması işlem maliyetlerinde yükselişe yol açar. Bu süreç, sermaye pazarının oluşum ve büyük miktarda sabit sermayeye sahip olan şirketlerin gelişmesi için bir tür zorlayıcı düzeni gerekli kılar. North, “Güvence altına alınmış mülkiyet hakları, zaman ve mekân içinde etkin ve tarafsız bir biçimde, sözleşmelerin yaptırımlarını uygulayan siyasi ve yasal kurumlar gerektirirler” şeklinde ifadesini sürdürmüştür (North, 2010:152-158). Bu anlayış çerçevesinde North, yaptığı çalışmalarda işlem maliyetlerinin düşürülmesi ve mülkiyet haklarının güvence altına alınması işlevini devlete yüklemektedir (Şenalp, 2007: 67).

İbn Haldun, D. North’ten yüzyıllar önce benzer bir yaklaşımla hem işlem maliyetlerinin düşürülmesi hem de mülkiyet haklarını korunması noktasında devlete fonksiyon yükler. İbn Haldun, devletin piyasaya müdahalesinin derecesinin ve niteliğinin, ekonomik dönüşümün sağlanmasında önemli bir işleve sahip olduğunu dile getirir. Bu anlayışla, devletin piyasada adaleti tesis etmek için idari uygulamalarının gerekliliğine ve zorunluluğuna işaret eder. İbn Haldun, devletin bu şartları sağladıktan sonra sermayedarların üretken girişim faaliyetlerini gerçekleştirebileceklerini savunmaktadır. İbn Haldun, piyasadaki düzenlemelerin özel mülkiyetin, fiziksel ve entelektüel hakların korunması için de yetersiz olduğundan endişe etmiştir. İbn Haldun’a göre aksak rekabet koşulları nedeniyle özel sektör gerekli teşvikten mahrum kalırsa ekonomik faaliyetler kademeli bir biçimde ivme kaybedecektir (Khalid, 2015:185-86).

İbn Haldun, şehirlerdeki sermayedarların makam, nüfuz, müdafaa ve korunmaya ihtiyaçları olduklarını dile getirir. Hadari (şehirli) bir kimsenin artan sermayesi neticesinde edindiği para, arazi ve akar (gayrimenkul, ev, ocak, dükkân, arsa, çiftlik, bağ, bahçe) gibi gayrimenkul mallar ve mülkler, o kişiyi yaşadığı şehir ya da bölgede zengin hale getirir. Bu nedenle, söz konusu kişiye halkın bakış açısı değişir. Çünkü, artan refah ve hal dikkat çekicidir. Mülkiyete tecavüz, saldırganlık ve düşmanlık gibi hisler insanlar arasında tabii bir durumdur. Bu sebeple, hükümdarlarda ve emirlerde, o bireyin sahip olduğu serveti ele geçirerek kendi mülklerine alma hissi doğar. Çünkü amaç

bireyi, sultanın hükmünün boyunduruğu altına almaktır. Mülkiyet hakkını ihlal ve gasp etmek isteyenler rekabete girer ve tüm hilelere başvurur. En sonunda bu kimseler, bazı gerekçeler göstererek bireylerin malına el koyacak şekilde kanuni bir dayanak üretirler. İbn Haldun, bu hususta dikkat çekecek bir biçimde kendi zihnindeki ideal yönetim biçimini ve şeklini de tarif eder. İbn Haldun, Hz. Muhammed'in: "Benden sonra hilafetin devam müddeti sadece otuz senedir, bundan sonra (devlet idaresi, eskiden olduğu gibi) insanlara zulüm ve tecavüz eden ısırgan bir mülke avdet eder" hadisinden yola çıkarak, adaleti sağlayacak unsurun şeriata uygun halifelik makamı olduğunu, aksi takdirde hükümetin uyguladığı hükümlerin çoğunluğunun zulüm ve haksızlık meydana getirdiğini dile getirir. Bütün sayılan bu nedenlerden dolayı, umranda sermayedar ve servet sahipleri mutlak anlamda onları koruyan bir iradeye ve güce muhtaçtırlar. Bu gücün varlığı sayesinde kendilerini korur ve savunurlar. Bunu sağlayacak kimseler hükümdarla ilişki içinde olan hükümdarın akrabaları, dostları veya hükümdar ve devletin koruyan asabiyetin himayesidir. Eğer servet sahipleri, devlet ve asker gibi himaye ediciler tarafından korunmazsa beyler, valiler ve memurlar eliyle yağma tehdidi ile karşı karşıya kalırlar (İbn Haldun, 2019a:II/69; İbn Haldun, 2019b:II/813). İbn Haldun'un bu tespiti, bedevi yaşam tarzından farklı bir şekilde hadari umranda özel mülkiyetin koruyuculuğunun devlet tarafından sağlanması gerektiğine ve sorumluluğunun devlete ait olduğuna işaret eder.

Mülkiyet haklarını korumanın bir maliyeti olmakla birlikte bu husus, on dördüncü yüzyılda bile geçerlidir. İbn Haldun, devletin varlığı ile egemen kuralları hâkim kılması sayesinde insanların mülkiyetlerinin korunacağını belirtir. Bireylerin mülkiyetlerinin devlet tarafından korunması da sahip oldukları malların kıymetlerinin artmasına olanak sağlar. İbn Haldun, bir hanedanın yıkılışının sonlarına doğru ve yeni bir iktidar rejimini kurmaya geçiş safhasında sahip olunan akar, bahçe gibi gayrimenkul sektörünün ciddi şekilde olumsuz etkileneceğini ifade etmiştir. İbn Haldun'a göre bunun sebebi, söz konusu geçişte askeri güç kaybı, siyasi kargaşa ve bunun sonucu olarak mülk haklarının yöneticiler tarafından zayıf bir şekilde korunmasıdır. Malların korunamamasından dolayı mülke olan talep azalır ve netice olarak malların piyasa değerleri düşer. İbn Haldun'a göre yeni bir hanedan ile birlikte şehir büyür, cazibesi artar ve böylece artan talep neticesinde mülklerin piyasa değeri yükselir. Bu hususta gayrimenkul çöküşünü engelleyen ana faktör otoritenin/devletin varlığıdır (İbn Haldun, 2019a:II/67; İbn Haldun, 2019b:II/812). İbn Haldun, örnek olarak sadece gayrimenkul ifadesini kullansa da argümanları maddi olmayan ekonomik varlıklar içinde geçerlidir. Özetle, mülkiyet haklarını güvence altına alan bir ortam için, iktidar rejiminin gücü (yeterli olmasa

da gereklidir (Khalid, 2015:185-86) çünkü şehirlerin inşa edilmesi ve kasabaların planlanması için mutlak biçimde devlete ve hükümdarlığa ihtiyaç vardır (İbn Haldun, 2019a:II/29).

Hanedanlığın, melikin, hükümdarlığın olduğu bir yönetim tarzında insanların mülkiyet hakları neden korunur ve yönetimleri buna yönlendiren motivasyon kaynağı nedir türünden sorular kayda değerdir. Elias L. Khalil (2007), İbn Haldun'un mülkiyet haklarına vurgusunun Olson'un "yerleşik haydut teorisi" üzerinden okunulması gerektiğini ifade eder. Mancur Olson, "Diktatörlük, Demokrasi ve Kalkınma" adlı çalışmasında toplumların, tarih boyunca neden/niçin anarşiden kaçtığını sorgulayarak işe başlar. Olson, ilk önce gezgin/göçebe (başiboş) ve yerleşik/sabit haydut ayrımı yapar. 1920'lerde Çin'in büyük bir bölümünde savaş lordlarının hâkim olduğunu ve bunların el koydukları bölgede hakimiyet inşa ettiklerini belirtir. Bunların gezgin/göçebe haydutlar şeklinde olduğunu, ugradıkları bölgelerde insanlara ağır vergi yüklediklerini ve mülkiyet haklarına saldırdığını ifade eder. Feng Yu-hsiang isimli bir savaş ağası ise gezgin/göçebe haydutları bastırmak için ve onları bölgeden uzak tutmak için sabit/yerleşik haydut pozisyonuna geçer. Şaşırtıcı bir olay olarak gözüксе de Olson, halk için sabit/yerleşik haydutların gezgin/göçebe haydutlara tercih edilebilir olduğunu ifade eder. Olson'a göre gezgin/göçebe bir haydut sabit/yerleşik bir duruma geçerek normal vergi alır. Bu durum, üretim ve çalışmayı artırır. Gezgin/göçebe haydut gelirin tümünü alırken sabit/yerleşik haydut gelirin bir kısmını alır. Bu politika ile hem halkın mülkiyet hakkı korunur hem de anarşi ortamının ortadan kalkmasına zemin hazırlanır (Olson, 1993:568).

İbn Haldun, devletlerin yönetim biçiminin demokratik ya da farklı bir biçime sahip olması ile ilgilenmemiş, hükümdarlığı/hanedanlığı veri olarak kabul etmiştir. Mukaddime'de mülk ve hanedanlığın eşdeğer olarak kullanıldığına da şahit olmaktayız. Burada sorulması gereken temel soru şudur: Melik (mülk sahibi); hüküm süren, sözü geçen, halk üzerinde tasarruf sahibi ve bütün topraklara egemen bir kişi iken mülkiyet haklarını neden korumalıdır? Bu meseleye verilecek cevap vergi miktarı/oranı üzerinden okunabilir. Devletin topladığı vergi miktarı/oranı arttıkça bireylerin mülkiyet haklarına müdahale artmaktadır. Laffer Eğrisinden hatırlanırsa, vergi oranı %100 olduğunda devletin topladığı vergi gelirleri 0 olur. Çünkü, vergi oranının %100 olduğu bir ekonomide bireylerin çalışma; üreticilerin, firmaların ise üretim ve ticaret faaliyetlerini gerçekleştirme ortadan kalkar çünkü elde edecekleri gelirin tamamına el konulur. Bu bağlamda, varlığını sürdürmek isteyen hanedan/hükümdar optimal bir vergi oranına ulaşmak zorunda kalırlar.

Acemoğlu ve Robinson (2019), İbn Haldun'un Mukaddime'sinin zengin fikirlere sahip olduğunu belirtir. Daha sonra da T. Hobbes'un "Despotik Levithan iktisadi teşvik yaratma konusunda çok daha başarılıdır çünkü güvenlik, öngörülebilirlik ve düzen yaratır" savunusunun bir yönüyle haklı olduğunu, esasında Despotik Levithan'ın ekonomik üzerinde hem olumlu (iyi) hem de olumsuz (kötü) etkilerinin olduğunu, bunun da İbn Haldun'un çalışmaları ile açıklanabileceğini ifade eder. (Acemoğlu ve Robinson, 2019:130-139). İbn Haldun, ekonomik özgürlükleri yok edecek olan ezici bir kamu otoritesinin ya da yöneticinin egemenliğinde olan bir ticari yapının zararlarının farkındadır. Bu bağlamda, İbn Haldun'a göre piyasa, devletin keyfi uygulamalarının bir alanı olmamalıdır, üretken bir ticari ortam için ağır vergilendirmeyi engellemelidir (Weiss, 1995:32). Güvenlik-özgürlük denklemi yalnızca siyaset ya da yönetim arenasında değil iktisadi hayatın her alanında da toplumsal refahı etkilemektedir. İbn Haldun, mülkün/devletin/hükümdarlığın varlığının zorunluluğunu, birlikte yaşama gerekliliği ve insanların birbirleri üzerinde tahküm kurmamaları, zulüm yapmamaları gerektiği hakikati üzerinden açıklar. İnsanların ya da toplumların otoriteye duyduğu ihtiyaç, esasında devletin yarattığı hukuk üzerinden anlaşılır. İnsanların otorite ve hakimiyet unsuruna ihtiyaç duymalarının temel nedeni hukuk ve mülkiyet hakkının korunmasıdır (İbn Haldun, 2019a:I/289-290).

Bir devletin güvenlik ve barış ortamını tesis ederek iyi bir düzen inşa etmesi ve bu anlayış üzerinden kanunları yürürlüğe koyarak iktisadi süreçlerdeki belirsizlikleri ortadan kaldırması önemlidir. Bu türden uygulamalar, iktisadi süreçlerdeki öngörülerini berraklaştırarak piyasaların canlanmasına, yatırımın artmasına ve ticari büyümeye olanak sağlar. Devlet kurucuları ve yöneticiler de kendi çıkarlarına dayanarak mülkiyet haklarını sağlayabilir. Nitekim devlet politikalarındaki belirsizlik durumunun varlığı ve mülkiyet haklarının korunmadığı bir yapı, herkesin yüzde yüze yakın bir vergi ile karşı karşıya kalması anlamına gelir. Bu türden bir eylem ya da politika üretim, yatırım ve çalışma hayatı için motivasyonun yok olması demektir. Bu durum, devlet gelirlerinin azalması ile neticelenir. Bu sebeple düşük vergi tercih edilir. Despotik büyüme olarak ifade edilen şey iki yüzlüdür ve Acemoğlu ve Robinson'a göre İbn Haldun bunu çok iyi kavramıştır. Halka hesap vermeyen ve denetimden uzak olan despotik devletin elindeki güç mutlak hale gelir. Mutlak güç eninde sonunda kazançları tekel haline getirir ve mülkiyet haklarının ihlaline yol açar. İbn Haldun, böylelikle devlet-toplum arasında denge/denetleme mekanizmasının çift yönlü olduğunu, devletin mutlak güç haline gelmesinin zararlarını ifade etmiş ve "hem despotik büyümenin meyvelerinin kuruyacağını hem de Levithan'ın ürkütücü yüzünün er ya da geç yarattığı

kazançların altını oyacağı öngörüsünü” tespit etmiştir (Acemoğlu ve Robinson, 2019:140-141).

İbn Haldun, devletin, halkın mülkiyet haklarını saldırısını yalnızca insanların mal ve mülklerinin karşılıksız ve hiçbir gerekçe göstermeden alınması ile sınırlamaz. İbn Haldun’a göre bir kimseyi zorla ya da ücretsiz çalıştırma, insanların ellerindeki malları ucuza alıp onlara yüksek fiyattan satma şeklindeki uygulamaların hepsi mülkiyet haklarının ihlalidir. Bununla birlikte İbn Haldun, haksız bir biçimde vergi alanları da zalim olarak niteler. İbn Haldun’a göre devletin ve hükümdarın mülkiyet haklarını ihlal eden bu türden politikalara yönetmesinin sebebi devlet adamlarının lüks ve israf nedeniyle harcamaların artması nedeniyledir. Devlet, giderlerini karşılamak için ya yeni vergiler koyar ya da vergileri arttırır. Bu eylemler, aynı zamanda malların gasp edilmesine kapı açar. İbn Haldun’a göre devlet, umranın formu/sureti/heykelidir. Bu sebeple madde olan umranın (toplumun-iktisadi bünyenin) bozulması devletin de bozulmasına/çökmesine neden sebep olur (İbn Haldun, 2019a:I/431-436).

Sonuç

Kalkınma olgusu, büyümeyi kapsayacak bir biçimde bir toplumun ekonomik, sosyal, siyasal, kültürel alanda gelişmesidir. Kalkınma üzerine yapılan çalışmalar sadece iktisat bilimi ile sınırlı olmayıp sosyal disiplinlerin keşişim alanına karşılık gelir. Ayrıca, bu araştırma alanı, multidisipliner bir yöntemi de gerekli kılar.

Tarım ve sanayi toplumlarında büyüme ve dolayısıyla kalkınmanın kaynaklarını üretim faktörlerinden doğa, emek ve sermaye oluşturmuştur. Bilgi toplumunda ve günümüzde söz konusu üretim faktörleri büyüme ve kalkınmayı açıklamak için yeterli değildir. Ekonomik büyümenin söz konusu kaynaklar ile bilgi, teknoloji, beşerî sermaye, araştırma ve geliştirme vd. birçok faktöre bağlı olduğunu ifade eden İçsel büyüme teorileri ile büyüme konusunda yeni çığırılar açılrsa da kurumsal faktörlerin kalkınma üzerindeki rolü yeniden ve artan bir biçimde tartışılmaya devam edilmektedir. Zengin doğal kaynaklara ve emek gücüne sahip bazı Afrika ile Latin Amerika ülkelerinin doğal kaynaklar ve işgücü açısından kıt unsurlara sahip bazı Avrupa ve Asya ülkelerine göre millî gelir ve gelişmişlik noktasında geri kalmaları, iktisadi kalkınmanın salt üretim faktörleri ile açıklanamayacağını göstermektedir. Bu bağlamda, iktisadi büyüme ve kalkınmanın sağlanması noktasında toplumların yapısı ve inşa ettikleri kurumlar üzerinden yeni bir okuma/değerlendirme ihtiyacı gereklidir.

Kurumların, iktisadi kalkınma sürecindeki önemine dönük çalışmalar son yüzyılda yoğunlaşmışsa da esasen yüzyıllardır bu konu hem Doğu hem de Batı dünyasında tartışılmaktadır ve yeni çalışmalara sahne olmaktadır. Kurumsal faktörlerden kastedilenler arasında, ekonomik özgürlüklerin temin edilmesini sağlayan, adalet ve mülkiyet haklarının yerleşmesine olanak sağlayan, halkın sahip olduğu kaynakları tekeline almayan, politik istikrar ve iyi yönetimi inşa eden bir yönetim yapısıdır. Bütün bu sayılanlar esas itibarıyla bölüşüm meselesinin uzantılarıdır.

Bu çalışmada, kurumların, iktisadi gelişme sürecindeki önemi dikkate alınarak uygarlıkların/milletlerin çöküşüne neden olan unsurların ekonomik boyutu kurumsal bağlamda İbn Haldun'un Mukaddime adlı yapıtı üzerinden sunulmaya çalışılmıştır. Esasında uygarlıkların/milletlerin düşüşüne neden olan faktörlerin tespiti, bir yönüyle uygarlıkların/milletlerin yükselişini teşvik edecek politika bileşenlerinin nelerden oluştuğuna ulaşmaya imkân sağlayacaktır.

İbn Haldun, bir devletin asabiyet ve günümüz ifadesiyle ekonomi gibi iki unsur üzerine inşa edildiğini ifade eder. İbn Haldun, bir devletin/uygarlığın çöküşünün nedenlerini sıralarken siyasi boyutuyla asabiyetin çözülmesini, ekonomik boyutuyla da kamu harcamalarını karşılayacak kaynaklarda (vergi-ler) bir aksaklığın olması üzerinden izah eder. İbn Haldun'a göre yöneticilerin lüks ve israfa dayalı tutumları nedeniyle kamu gelirlerinin kamu harcamaları karşılayamaması ve bu sebeple de gelir-gider arasındaki açığı kapatmak için devletin, vergi oranlarını/miktarını arttırması, üretici bir aktör gibi ticari faaliyetlerde yer alması, halkın mallarına el koyması devletin çözülmesine ve çöküşüne neden olur.

İbn Haldun, yönetim konusunu ele alırken demokrasi konusu ile ilgilenmemiş, hanedanlık ve hükümdarlığı veri olarak ele almıştır. Ancak, günümüz ifadesiyle iktisadi alan dahil olmak üzere devlet-vatandaş arasındaki güvenlik-özgürlük denkleminin sınırlarının iyi çizilmesi gerektiğinin de farkındadır. İbn Haldun, adaletin sağlanması ve mülkiyet haklarının korunmasını kalkınmanın ön şartı olarak ilan etmiştir. Yine benzer bir biçimde, halkın sahip olduğu kaynakları, tekeline almayacak optimum ya da asgari bir vergi oranı/miktarının olması gerektiğini vurgulamıştır. İbn Haldun, günümüz ifadesiyle politik istikrarı, iyi yönetimi ve de halkın menfaatlerini önceleyen bir siyaset biçiminin önemine değinmiştir. Bu hususların yanı sıra bağımsız bir eğitim yapısı ile bir şehrin sahip olduğu tecrübe ve yenilikçi yapısının da kalkınma üzerindeki etkisini net bir biçimde vurgulamıştır.

Söz konusu ilkeler ve tespitler arasında günümüzde de tartışılan kamu- nun ekonomik faaliyetlerdeki yerinin ve ağırlığının sorgulanmasına zemin

hazırlamaktadır. Devlet erkini, belirli bir grubun amacına hizmet edecek biçimde kullanmak suretiyle devletin ekonomiye müdahalesi savunusu, mevcut ekonomik problemlerin derinliğini artırmaktadır. Kurum ve kuruluşları ile serbest piyasa ekonomisinin egemen olmadığı bir ekonomide, devletin ekonomik faaliyetlerdeki rolünün/ağırlığının derecesi/etki alanı muğlak bir hale gelmektedir. Bu anlayışla, serbest piyasa ekonomisinin hâkim olduğu bir ekonomide devlete yüklenen adalet, savunma ve güvenlik gibi temel fonksiyonlar aynı zamanda devlet-ekonomi arasındaki sınırların tayin edilmesine ve istikrarlı bir ekonomik gelişimin varlığına olanak sağlamaktadır. Bu çerçevede, devletin ekonomiye müdahalesinin sakıncalarını yüzyıllar evvel tespit eden İbn Haldun'un Mukaddime'sinin günümüzde de ülkelerin (özellikle de az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkeler sınıfında yer alan çoğu İslam ülkelerinin) kalkınmasını sağlayacak yeterli ve zengin denilebilecek donelere sahip olduğunu söylemek mümkündür. Bundan sonra yapılan çalışmalarda ise devletlerin çöküşüne neden olan asabiyet ve ekonomi ayağının senkronize bir biçimde ele alınması yeni ufukların sunulmasına imkân sağlayacaktır.

Kaynakça

- Abbadi, S. (2004). Ibn Khaldun Contribution To The Science Economics, *Journal of Al- Azhar University*,7(1):41-48.
- Acar, M. (2011). Özgürlük ve Medeniyetin Temel Kurumu: Özel Mülkiyet. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 7(27), 39-56.
- Acemoğlu, D. ve Robinson, J. (2018). *Ulusların Düşüşü*. Velioğlu, F.R. (Çev.), Doğan Kitap, İstanbul.
- Acemoğlu, D. ve Robinson, J. A. (2019). *Dar Koridor: Devletler, Toplumlar ve Özgürlüğün Geleceği*. Taşkın, Y. (Çev.), İstanbul: Doğan Kitap.
- Adams, J., (1990), Institutional Economics and Choice Economics: Commonalties and Conflicts, *Journal of Economic Issue*, XXIV (3), 845-859.
- Aisen, A. ve Veiga, F. J. (2013). How does political instability affect economic growth? *European Journal of Political Economy*, 29, 151-167.
- Aktan, C. C. ve Yay, S. (2018). Nobel Ekonomi Ödülü Sahibi Douglass C. North'un İktisat Bilimine Katkıları: Yeni İktisat Tarihi ve Kurumsal İktisat. *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, 10 (2): 62-82.
- Alesina, A. ve Roberto P. (1993). *Income Distribution, Political Instability, and Investment*. NBER. Cambridge.
- Alesina, Alberto, Şule Özler, Nouriel Roubini ve Phillip Swagel (1996). Political Stability and Economic Growth. *Journal of Economic Growth*, 1(2): 189-211
- Alrefai A. ve Brun, M. (1994). Ibn Khaldun: Dynastic Change And Its Economic Consequences, *Arab Studies Quarterly*, 16(2):73-86.
- Arslan, A. (2019). *İbni Haldun*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Askari, H., Iqbal, Z., ve Mirakhor, A. (2015). *Introduction to Islamic Economics: Theory and Application*. John Wiley & Sons.
- Asteriou, Dimitrios ve Simon Price (2001). Political Instability and Economic Growth: UK Time Series Evidence. *Scottish Journal of Political Economy*, 48 (4): 383-399
- Aysan, A.F. ve Dumludağ, D. (Ed.) (2014). *Kalkınmada Yeni Yaklaşımlar*. Ankara: İmge Yayınevi.
- Baeck, L. (1994). *The Mediterranean Tradition In Economic Thought*, London: Routledge,
- Barry, N. (1999). Sivil Toplum, Din ve İslam. Erdoğan, M. (Çev.), Ömer Demir (Ed.) *İslam, Sivil Toplum, Piyasa Ekonomisi içinde* Ankara: Liberte Yayınları.
- Battah, A. M. (1988), Ibn Khaldun's Principles of Political Economy: Rudiments of a New Science. Doktora Tezi, The American Univesity, Washington D.C.
- Boulakia, J.D.C. (1971). Ibn Khaldun: A Fourteenth-Century Economist. *Journal of Political Economy*, 79(5): 1105-1118.
- Butler, E. (2019). *School Of Thought 101 Great Liberal Thinkers*. Institute of Economic Affairs.
- Chapra, M.U. (1999). Islam and economic development: a discussion with in the framework of Ibnu Khaldun's philosophy of history. In Proceedings of the Second Harvard University Forum on Islamic Finance: Islamic Finance into the 21st Century Cambridge, Massachusetts, Center for Middle Eastern Studies, Harvard University, ss. 23-30.
- Chapra, M.U. (2008). Ibn Khaldun's theory of development: Does it help explain the low performance of the present-day Muslim world? *The Journal of Socio Economics*.37(2), 836-863.
- Chapra, M. U. (2019). *İktisadın Geleceği: İslami Bir Bakış*. Turan, M. (Çev.). İstanbul: İktisat Yayıncılık.
- Coase, R. H. (1937). The nature of the firm. *Economica*, 4(16),386-405.
- Coase, R. H. (1984). The new institutional economics. *ZEITSCHRIFT für die gesamte Staat-swissenschaft/Journal of Institutional and Theoretical Economics*, (H. 1), 229-231.
- Commons, John R., (1931). Institutional Economics. *American Economic Review*, 21(3),648-657.
- Demir, Ö. (1996). *Kurumcu İktisat*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Diğer, Ö. (2019). *Siyasetnameleri Yeniden Okumak, Bir Yönetim Bilimci Gözüyle Geleneksel Siyasi Düşünce*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Dumludağ, D. (2014). Kurumlar, Kurumsal Değişim ve Ekonomik Kalkınma. Ömer Faruk Aysan ve Devrim Dumludağ (Ed). *Kalkınmada Yeni Yaklaşımlar içinde* (s.15-36). Ankara: İmge Kitabevi.
- Ebu Yusuf. (1982). *Kitâbu'l-Harâc*. M. Atallah Efendi (Çev.), (sad. İsmail K.). Ankara: Akçağ Yayıncılık.
- Eggertsson, T. (1990). *Economic Behavior and Institutions*. Cambridge: Cambridge University.
- El-Alfi, E.S. (1968). Production, Distribution, and Exchange in Khaldun's Writings. Ph.D. diss., University of Minnesota.
- El-Maverdi, E. H. (2014). *Bilge Yöneticinin El Kitabı: Edebü'l Vezir*. (Çev. ve Hz. İbrahim Barca). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Feng, Yi (2001). Political Freedom, Political Instability and Policy Uncertainty: A Study of political Institutions and Private Investment in Developing Countries. *International Studies Quarterly* 45, 271-294.

- Fosu, A. K. (2002). Political instability and economic growth: Implications of coup events in Sub-Saharan Africa. *American Journal of Economics and Sociology*, 61(1), 329-348.
- Gazali. (2016). *Mülkün Sultanlarına (Nasihat'ül Müluk)*. Şekerci, O. (Çev.). İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Gibbon, E. (1993). *The Decline and Fall of The Roman Empire*, London: Penguin Classics.
- Gule, L. (2015). *Ibn Khaldun: Law and Justice in the Science of Civilisation*. Fløistad, G. (Ed.). In *Philosophy of Justice* (119-138). New York: Springer.
- Haddad, L. (1977). A Fourteenth Century Theory of Economic Growth and Development. *Kyklos*, 30 (2):195-213.
- Hançerlioğlu, O. (2007a). *Düşünce Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Hançerlioğlu, O. (2007b). *Toplum Bilim Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Hobbes, T. (2020). *Leviathan*. Lim, S. (Çev.) Yapı Kredi Yayınları, İstanbul. (Eserin orijinali 1651'de yayımlandı).
- Hodgson, Geoffrey M., (1998). The Approach of Institutional Economics., *Journal of Economic Literature*, 36(1):166-192.
- İbn Haldun, A. (2019b). *Mukaddimetü İbn Haldun, Vafi, A. A. (Nşr.)*, Kahire: Daru Nahdati Mısır.
- İbn-i Haldun, A. (2019a). *Mukaddime*. (Çev. Halil Kendir). İstanbul: Marmara Kültür Yayınları.
- İbn Teymiye. (1999). *Siyaset (es-Siyasetü'ş Şer'iyye)*. Akyüz, V. (Çev.). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- İbnü't Tıktaka. (2017). *Siyaset Adabı: el-Fahri fi'l Adabi's Sultaniyye ve'd- Düveli'l İslamiyye* [Mukaddime ve Siyasete Dair Birinci Bölümün Çevirisi]. Yılmaz, H. (çev. ve ed.). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Islahi, A. A (2005). *History of Islamic Economic Thought. Contributions of Muslim Scholars to Economic Thought and Analysis*. Edward Elgar Publishing. United Kingtom.
- Karataş, S. C. (2006). Economic Theory of Ibn Khaldun and Rise and Fall of Nations. *Geçmiş-ten Geleceğe İbn Haldun. İslam Araştırma Merkezi*, ss. 277-286.
- Kennedy, P. (1987). *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*. New York: Random House.
- Khalid, H. (2015). The Role of Institutions in Driving Economic Change: Comparing The Thoughts Of Ibn Khaldûn and Douglass C. North. *Intellectual Discourse*, 23(2):177-199.
- Khalil, E. L. (2007). Fragment, Ibn Khaldun on Property Rights, The Muqaddimah: An Introduction to History. *Journal of Institutional Economics*, 3(2), 227-238.
- Koçi Bey. (2008). *Koçi Bey Risaleleri*. Çakmakoglu, S. (haz.). İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- Laffer A. (2004). The Laffer Curve: Past, Present, and Future, Executive Summary, The Heritage Foundation, <https://www.heritage.org/taxes/report/the-laffer-curve-past-present-and-future>. (17.07.2019).
- Landes, D.S. (1998), *The Wealth and Poverty of Nations: Why Some Are So Rich and Some So Poor*, W.W. Norton & Co, New York.
- Locke, J. (2018). *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme*. Bakırcı, F. (Çev). Ankara: Eksi Kitaplar.
- Madenci, C. (2004). "Firmanın Doğası" Üzerine. *Piyasa Dergisi*, 12, 221-231.
- Mihçi, H. (2005). *Kurumsal Yapı ve Kalkınma*. Kar, M. ve Taban, S. (Ed). İktisadi Kalkınmada Sosyal, Kültürel ve Siyasal Faktörlerin Rolü içinde (s.53-88). Bursa: Ekin Kitabevi.

- Mirakhor, A. (1987). Muslim Scholars and the History of Economics: A Need for Consideration, *American Journal of Islamic Social Sciences*, 4(2):245-276.
- Mouhammed, A. (2004). Ibn Khaldun And The Neoliberal Model, *History of Economic Ideas*, 12(3):85-109.
- Mouhammed, A. H. (2007). On Ibn Khaldun's Contribution to Heterodox Political Economy. *History of Economics Review*, 46(1), 89-105.
- Nagarajan, K. V. (1982). Ibn Khaldun and 'Supply-Side Economics': A Note. *Journal of Post Keynesian Economics*, 5(1):117-119.
- Nashat, M. A. (1945). Ibn Khaldun, Pioneer Economist. *in L'Egypte Contemporaine*. 35:375-490, Cairo.
- Nizamülmülk. (2007). *Siyasetname*. Yalsızuçanlar, S. (çev.). İstanbul: Antik Kitap.
- North, D. C., ve Thomas, R. P. (1973). *The rise of the western world: A new economic history*. Cambridge: Cambridge University Press.
- North, D. C., ve Wallis, J. J. (1994). Integrating institutional change and technical change in economic history a transaction cost approach. *Journal of Institutional and Theoretical Economics (JITE)/Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, 150(4), 609-624.
- North, D. C. (2010). *Kurumlar, Kurumsal Değişim ve Ekonomik Performans*. G. Ç. Güven (çev.). İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları.
- Oğuz, F. (2011). İnsan Olmanın Doğal Sonucu Olarak Mülkiyet Hakları. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 7(27), 57-77.
- Olson, M. (1982). *The Rise and Decline of Nations*, Yale University Press.
- Olson, M. (1993). Dictatorship, Democracy, And Development. *American Political Science Review*, 87(3), 567-576.
- Oweiss, I. M. (1988). *Ibn Khaldún, Father of Economics*. In *Arab Civilization: Challenges and Responses*, Oweiss, I. M. ve Atiyeh, G. N. (Ed.), State University of New York Press, New York.
- Qadir, M. A. (1941). The Social and Political Ideas of Ibn Khaldun. *The Indian Journal of Political Science (Allahabad)*, 3(2):117-126.
- Qadir, M. A. (1942). The Economic Ideas of Ibn Khaldun. *The Indian Journal of Economics (Allahabad)*, 22:898-907.
- Rafiq, A. (1953). Ibnu Khaldun: A Great Pioneer Economist, In *The Panjab University Economist: The Journal of the Department of Economics*, University of Panjab 2. No. 1. Punjab: University of Punjab.
- Rodrik, D. (1999). Where Did All the Growth Go? External Shocks, Social Conflict, and Growth Collapses, *Journal of Economic Growth*, 4, s. 385- 412.
- Rodrik, D. (2000). Institution for High- Quality Growth: What They are and How to Acquire Them, *Studies in Comparative International Development*, Vol. 35, No. 3, s. 3-31.
- Rodrik, D. (2003). Institutions, integration, and geography: In search of the deep determinants of economic growth. *Search of Prosperity: Analytic Country Studies on Growth*.
- Rodrik, D. (2009). *Tek Ekonomi Çok Reçete Küreselleşme, Kurumlar ve Ekonomik Büyüme*. Doğanıç, N. (Çev.), Ankara: Efil Yayınevi.
- Rodrik, D. (2014). Kaliteli Büyümeye Yönelik Kurumlar: Nelerdir ve Nasıl Kazanılır. Ömer Faruk Aysan ve Devrim Dumluadağ (Ed). *Kalkınmada Yeni Yaklaşımlar içinde* (s.37-66). Ankara: İmge Kitabevi.

- Say, S. (2011). İbn Haldûn'un "Uluslararası İlişkileri Etkileyen Unsurlar"a İlişkin Görüşlerinin Analiz ve Değerlendirilmesi, Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi/Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü.
- Smith, A. (2013). *Milletlerin Zenginliği*. Derin, H. (Çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. (Eserin orijinali 1876'da yayımlandı).
- Snowdon, B. ve Vane, H. (2005). *Modern Macroeconomics Its Origins, Development and Current State*. United Kingdom: Edward Elgar Publishing,
- Soofi, A. (1995). Economics of Ibn Khaldun Revisited. *History of Political Economy*, 27(2),387-404.
- Spengler, J.J. (1964). Economic Thought of Islam: Ibn Khaldun. *Comparative Studies in Society and History*, 6(3): 268-306.
- Spengler, J.J. (1964). Economic Thought of Islam: Ibn Khaldun. *Comparative Studies in Society and History*, 6(3): 268-306.
- Spengler, O. (1991). *The Decline Of The West*. Oxford: Oxford University Press.
- Suhaila, A. (2018). Ibn Khaldun's Theory of Good Governance in Achieving Civilization Excellence. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 8(9):1321-1333.
- Şenalp, M. G., (2007), Dünden Bugüne Kurumsal İktisat, içinde: E. Özveren (ed.), Kurumsal İktisat, Ankara: İmge Kitabevi, 45-92.
- Taban, S. (2008). İktisadi Büyüme: Kavram ve Modeller. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Todaro, M. and Smith, S. (2015). *Economic Development*, Boston: Pearson Yayınları.
- Togan, A. Z. V. (1985). *Tarihte Usul*. İstanbul: Enderun Yayınları.
- Toku, N. (2015). *Siyaset Felsefesine Giriş*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Toynbee A.J. (1935). *A Study of History*, vol.III, Oxford University Press, New York.
- Ülken, H.Z. ve Fındıkoğlu, Z.F. (1940). İbni Haldun. İstanbul: Kanaat Kitabevi.
- Veblen, T. (2015). *The Theory of the Leisure Class*, (ed. Martha Banta), Oxford, GBR: Oxford University Press.
- Weiss D. (1995). Ibn Khaldun On Economic Transformation, *International Journal of Middle East Studies*, 27(1), 29-37.
- World Bank. (2016). Remarks by World Bank Group President Jim Yong Kim at the World Government Summit, Erişim adresi: <https://www.worldbank.org/en/news/speech/2016/02/08/remarks-by-world-bank-group-president-jim-yong-kim-at-the-the-world-government-summit>.